G.DÁWLETOVANÍŃ «TUMAR QÍZ» DÁSTANÍNDA TARIYXÍY SHÍNLÍQTÍŃ SÚWRETLENIWI

Qádirniyazova Nargiza Keńesbay qızı

Berdaq atındaǵı QMU magistrantı

elek.poch nargizaqadirniyazova@icloud.com

Annotatsiya: Usı maqalada qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili tulǵası G. Dáwletovanıń «Tumar qız» dastanında tariyxıy shınlıqtıń kórkemlik penen súwretleniwi hám onıń kórkem-estetikalıq mánisi analizlenedi. Shıǵarmadaǵı tariyxıy faktler menen kórkem oylawdıń ózara sintezi, qaharman obrazların jaratıw hám milliy kolorit qásiyetlerin ashıp beriwdegi jazıwshı sheberligi izertlengen. Dastannıń ideyalıq-kórkemlik áhmiyeti hám tariyxıy hádiyse hám personajlar xarakterologiyasınıń kórkem teksttegi analizi ilimiy baǵdarda ashıp beriledi.

Gilt sózler: G. Dáwletova, Tumar qız dastanı, tariyxıy shınlıq, kórkem oylaw, obrazlar sisteması, milliy kolorit, tariyxıy dastan.

Tariyxıy shıǵarmalarda tiykarǵı obrazlar prototipler tiykarında dóretiledi[1]. Jazıwshı shıǵarma dóretiw ushın, ózi tiykarǵı qaharman qılıp tańlap alǵan adamlar haqqında tariyxıy shınlıqtı óz qaharmanlarına tariyx bergen minezlemesin házirge shekem saqlanıp jetken tariyxıy dereklerdi úyrenedi. Óz avtorlıq koncepsiyası negizinde jazıwshı prototriptiń ózine zárúr belgilerin obrazǵa kirgizedi, zárúr emes dep esaplaǵan táreplerin qaldırıp ketedi. Lekin, prototiptiń xarakterine tán eń baslı belgiler alınıwı shárt. Kórkem shınlıqta prototiptiń ómirbayanına tiyisli barlıq faktler ǵana tańlanadı. Usılar menen bir qatarda, prototipte joq qásiyetler onıń ómirinde bolmaǵan faktler obraz jaratıw ushın jazıwshınıń kórkem qıyalınan qosılıwı da múmkin.

Qaraqalpaq tariyxıy shıǵarmalarında bas qaharmanlardıń hámmesiniń de óz prototipleri bar. T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» dep atalǵan úsh romannan ibarat epopeyasında da bas qaharmanlar retinde tańlanǵan Maman bahadır Orazan ulı, Aydos biy Sultangeldi ulı, Ernazar alakóz Mırjıq ulı da tariyxta ómir súrgen adamlar boladı. «Maman biy» ápsanası waqıyalar dizbegi hám koncepsiyasınıń kórkemlik sheshiminde Murat shayıx obrazı ayrıqsha orın iyeleydi. Bul personaj belgili bir prototip tiykarında júzege kelgen. XVIII ásirdiń 40-jıllarına tiyisli tariyxıy dereklerde Murat shayıxtıń atı tilge alınadı. Ol qaraqalpaq arasında muqaddes hám teberik tulǵa sıpatında húrmetke bólengen[2].

Tariyxshı M.Tilewmuratov óziniń «Qaraqalpaq poeziyası - táriyxıy derek» degen miynetinde Aydos baba haqqında mınaday pikirlerdi keltiredi: «Aydostıń siyasiy isleri XVIII ásirdiń aqırı hám XIX ásirdiń baslarına tuwra keledi. Bul waqıtlar Berdaqtıń ele dúnyaǵa kelmegen waqtı. Aydos qaraqalpaq táriyxınıń eń bir qayǵılı dáwiri, qaraqalpaq awıllarınıń at aldına salınıp, kóship qonıwları dáwirlerinde qaraqalpaq biyleriniń bul kóshiwde Xiywa xanlarına jaǵımpazlıq etip, xalıqqa islengen qastıyanlıq háreketlerge qatnasqan belgili qaraqalpaq biyi»[3].

Joqarıda alımlardıń aytqanınday bizge tek ayrım bólekleri kelip jetken. «Aydos baba» boyınsha eki túrli kózqaraslar orın alǵan. Shıǵarmanıń mazmunına qarap, birinshisi, Aydostı óz mápi ushın eki inisin óltirgen satqın dese, ekinshisi Aydos eki inisin xalıq azatlıǵı ushın óltirgen degen pikirlerdi ushıratamız. Ilimpaz I.Saǵitov miynetinde Berdaqtıń shıǵarmasınan úzindiler keltirip Aydostıń óz inilerin óltirgenin dálillewge háreket etedi. Egerde, Berdaq shınında da eki inisin óltirgen bolsa ol xalıq abadanlıǵın, tınıshılıǵın oylap hátte tuwısqanlarında xalıq azatlıǵı jolında ayap otırmaǵan. Xalıqtı azat kúnlerge jetkiziw ushın óziniǵde, inilerinińde janların ayamaǵan haqıyqıy xalıqparwar insan desek asıra aytqan bolmaymız. Bul obraz milliy xarakterge iye obraz etip jasalǵan. Bul haqqında professor Q.Járimbetov

«Bul shayırlardıń ádebiy qaharmanları tiykarınan qaraqalpaq xalqınıń wákilleri bolıp, usı xalıqtıń arzıw-ármanların, tileklerin, xarakterin ózlerinde jámleydi. Olardıń oy-pikiri, sana-sezimleri, ulıwma ruwxıy dúnyası usı xalıqtıń sociallıq ádalatlıq, milliy azatlıq, milliy rawajlanıw ideyaları menen tıǵız baylanıslı. Buǵan Berdaqtıń «Shejire», «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy» dástanları mısal bola aladı»[4].

Shınında da, bir fakt bir neshe táriyxıy dárekte hár qıylı bolıp saqlanıp kelgen bolıwı hám túsindiriliwi múmkin. Biraq jazıwshı oǵan kórkem qıyalı járdemi menen oǵan dóretiwshilik qatnas jasaydı yaǵnıy interpretaciyalaydı.

Házirgi Qaraqalpaqstan jerlerin kóplegen mámleketler basıp alıwǵa urınıp kórgen. Persiya patshası Kir sak hám massagetler jerine basıp kirgen. Tumaristiń Kir menen gúresiwi, onıń massagetlerge qarsı atlanısta nabıt bolıwı haqqında tanıspız. Kirdiń sońǵı sawashı Ústirt aymaǵında boldı degen boljawlar da bar. Áyyemgi grek avtorı Gerodottıń kórsetken Araks dáryası Ámiwdárya yamasa Uzboy bolıwı múmkin.

Tumaris- (biziń eramızǵa shekemgi VI ásir.) — Turan xalıqlarınıń ahamaniyler basqınshılıǵına qarsı gúreske basshılıq qılǵan márt hayal[5].

Áyyemgi grek tariyxshısı Gerodottıń «Tariyx» (biziń eramızǵa shekemgi V ásir) shıǵarmasında jazılıwınsha, Ahomaniyler mámleketi tiykarshısı Kir II biziń eramızǵa shekemgi 530-jılda Turanǵa bastırıp kirgende, Tumaris massagetler qáwiminiń malikası bolǵan. Massagetler bul waqitta Ámiwdarya (Araks) boyları hám Qızılqumda jasaǵan. Tumaris massagetler patshasınıń hayalı bolıp, ol ómirlik joldası dúnyadan ótkennen keyin mámleketti basqarǵan.

Irannan kelgen basqınshılar armiyası hám massagetler ortasında jalınlı sawashlar bolǵan. Dáslepki sawashta Tumaristiń ulı Sparangiz (Siparangiz) basshılıǵında massagetler jeńiske erisken. Biraq keyingi sawashta parsılar hiyle jolı menen Sparangiz hám ayırım massagetlerdi qolǵa, ar-namısqa shıday almay Sparangiz ózin óltirgen.

Kir 2 niń Orta Aziyaǵa bolǵan atlanısları haqqında sol dáwirdiń tariyxshıları har qıylı maǵlıwmatlar jazıp qaldırǵan. Áyyemgi grek jazıwshısı Gerodottıń jazıwına qaraǵanda, Kir II patsha Tumaris xanımǵa úylenbekshi bolıp jawshı jiberedi. Tumaris jawshılarǵa ―patsha Kirdiń maqseti maǵan úyleniw emes, al meniń elimdi, massagetler mámleketin almaqshı dep aldın boljap olardı qaytaradı. Bul Massagetler patshası Tumaris penen Kir II arasındaǵı awızsha sóylesiwler edi. Sózi ótpegen soń, patsha Kir massagetlerge urıs ashadı óz áskerleri menen Oks (Ámiwdáriya) ten keship ótip, massagetler jerine basip kirdi. Biraq ekinshi kúni hiyle isletip, qorıqqan adamǵa uqsap shatırlarına ishimlik-vino taslap keyin sheginedi. Bul waqıya Tumariske jetedi, ol óz uli Sparangizdi áskerleriniń úshten bir bólegine basshılıq etip, dushpannıń izinen quwıwǵa jiberedi. Burın sawashlarda sınalmaǵan jas áskerbasi Sparangiz, Kirdiń shatırlarda qaldırǵan sharapların ishedi hám áskerleri menen biyxush bolıp qaladı. Bunı sezgen dushpan kúshleri túnde uyıqlap atırǵan saklerge kelip olardı qırıp taslaydı, olardıń ishinde patsha xanım Tumaristińde ulı bar edi. Tumaris Kir II den ósh alıwǵa qarar etti. Tumaris Kir II ni aldap tawdıń jıra sayına alıp bardı. Ol jerde aldın ala tayarlanǵan Tumaristiń jawıngerleri kútip turǵan edi hám Tumaris 200 000 persiyanlardı joq etti. Soniń ishinde 29 jıl patshalıq etken Kir II niń ózi de joq etildi. Jeńis mantıǵıp sonday boldı, hátteki bul qırǵın sawashtaǵı jeńilis haqqında persiyanlarǵa xabar bergendey tiri qalǵan adam bolmaǵan. Patsha xanım Kir II nıń basın kesip alıp, dushpannıń qanına toltırılǵan meske salıwǵa buyrıq bergen. «Sen barqulla qan tógiwge qumar boldiń ham hesh qashan qanǵa toymadıń, endi qanǵa toyasań» dep Tumaris Kir II

niń jawız qanxorlığın qaralaǵan,—dep jazǵan. Tumaris xanım basqarǵan massagetler mámleketi hám Kir II basshılıq etken parsılar arasındaǵı bul urıs b.e.sh. 530-jılı iyul ayınıń aqırı, avgusttiń basında eski Oks (Ámiwdárya) deltasi Uzboy boyında bolıp ótken.

Ózbekstan xalıq shayırı I.Yusupov «Tumaris» poemasında massagetler malikası Tumaristiń erligi hám Kirdiń ólimi haqqında bılay dep jazadı:

...Lebizimdi alıp eske,

Toyǵızayın qanǵa seni,

Dep qan tolı qara meske,

Tıǵıp jiberdi gelleni.

Al G.Dáwletova bolsa:

- Jalmawız Kir qálbimdi qaq tildiń búgin,

Hayallıqqa alaman dep kúldiń búgin,

Balıqtayın tıpırshıladıń qollarımda,

Qarashıǵıń qanǵa batıp semdi búgin.

Quyash anam, shapaǵıńdı shasha ber, sen,

Oǵuzdárya – Oksdárya tasa ber, sen,

Kir, gelleńdi qanlı meske salıp qoydım,

Qanxor shirkin! Toyǵanıńsha tata ber, sen!...

Dep jazadı.

Jawız Kir tınısh paraxatshılıqta jasap atırǵan massagetler qáwimi ústine jeri ushın shabılıw jasaydı. Buǵan márt massaget malikası qarsı turadı. Aqırında Kir ústinen sawashta jeńiske erisedi. Tariyxiy shınlıq tárepinen alıp qaraytuǵın bolsaq, Sparangiz urısta qolǵa túsedi. Al «Tumar qız» poemasında bolsa, onı sharap iship toyıp más halında jaw qolına túsken, bunday dártke shıday almay Sparangiz óz janına qast etken dep súwretlengen. Bul da bir avtorlıq sheberlik bolıp tabıladı.

Láshkerleri awıl-aymaq uriwınan,

Ǵapıl qaldı, dushpanlardıń qurıǵınan,

Quyash anam bult artına tasalandı,

Qırshın janı qıyılǵırdıń qılıǵınan.

Sumlıǵı joq, balqıp ishti, sorqaynaǵan,

Biyxuwsh jattı saratanda mıs qaynaǵan,

Tásil etip qashqan túlki qaytıp keldi,

Kózin ashsa átirapın jaw jaylaǵan.

Sonday qıyın azamattıń ınjılǵanı,

Ólimge teń bir uwıs bop qısımnǵanı,

Dedi sonda: - Jawǵa mazaq bolǵanım bul,

Kók táńirdiń shúy tóbemnen bir urǵanı.

Tıpırshılap ar tuwladı júreginde,

Jaw shapqanda maǵan máslik keregi ne?!

Qanjar urıp, qırshın qatıp óleyin men,

Obal bolmas mendey awsar úlegińe!...

Sonday-aq avtor Sparangizdi sada aq kókirek shól perzenti dep ataydı. Bunı biz tómendegi qatarlardan ańlasaq boladı:

Sumlıqtan sál salımsızlaw ósken bala,

Shól perzenti, hiyleden bos, isi shala.

Shayır táriyxıy qaharman Tumaristi prototip etip alıp, oǵan arnap «Tumar qız» shıǵarmasın dóretti. Bunday shıǵarma tosattan tuwılmaydı. Bunda shayırdıń maqseti usınday márttiń, erligin xalıqqa ashkaralaw. Avtor insanlardıń batır bolıwın aytqısı keldi. Bul shıǵarmanı dóretiwge shayırdı zamannıń ózi iytermeledi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatında tariyxıy temaǵa qurılǵan shıǵarmalar oǵada kópshilikti quraydı. Olardıń hárbirinde real shınlıq penen kórkem toqıma sintezleri kórinip turadı. Shıǵarmalardıń kórkemligi joqarı, qunlı bolıp, bul shıǵarmalar keleshek áwladqa ata-babalarınan dárek berip turadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бахадырова С. Тарыйхый романда образлар арасындағы уқсаслық. «Әмиўдәрья» журналы, 1999, №3.
2. Жәримбетов Қ. Турмыс ҳақыйқатлығынан – көркем ҳақыйқатлыққа. «Әмиўдәрья», 1988, №6.
3. Өтемуратова Ҳ. Қарақалпақ тарийхый романының поэтикасы. Монография. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 1-бет.

4. Тилеўмуратов М. Бердақтың шығармаларындағы тарийхый дереклер. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1968, 8-бет.

5. https://kaa.m.wikipedia.org/wiki/Tumaris.